

SINONIM QATORLARDA MA'NONI KOGNITIV MODELLASHTIRISH

Xasanov Akbarjon Abdurashidovich,

*Qo'qon davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti
kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari nomzodi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada sinonim qatorlarda ma'noning kognitiv modellashtirish asosida shakllanishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda "advokat – oqlovchi – himoyachi", "begona – yot – o'zga – birov – kishi – notanish – g'ayir – ag'yor", "hiyla – nayrang – makr – dasisa", "kechirim – uzr – afv" kabi sinonim birliklar konseptual va freym yondashuvlari asosida o'rganildi. Komponent, kontekstual va kognitiv tahlil metodlari yordamida sinonimlarning semantik va funksional farqlari aniqlandi. Natijalar sinonimlarning inson tafakkurida konseptual tizim asosida tashkil topishini ko'rsatdi. Shuningdek, ularning ierarxik, tarmoqli va freymli tuzilishga ega ekani asoslab berildi.

Kalit so'zlar: sinonimiya, kognitiv lingvistika, konsept, freym, semantik tarmoq, prototip, leksik ma'no.

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование значения в синонимических рядах на основе когнитивного моделирования. В исследовании анализируются такие ряды, как «advokat – oqlovchi – himoyachi», «begona – yot – o'zga – birov – kishi – notanish – g'ayir – ag'yor», «hiyla – nayrang – makr – dasisa», «kechirim – uzr – afv» с использованием концептуального и фреймового подходов. На основе компонентного, контекстуального и когнитивного анализа выявлены семантические и функциональные различия синонимов. Результаты показывают, что синонимы формируются в сознании человека как элементы концептуальной системы. Также обоснована их иерархическая, сетевой и фреймовая структура.

Ключевые слова: синонимия, когнитивная лингвистика, концепт, фрейм, семантическая сеть, прототип, лексическое значение.

Abstract. This article examines the formation of meaning in synonymic series based on cognitive modeling. The study analyzes such synonymic sets as "advokat – oqlovchi – himoyachi", "begona – yot – o'zga – birov – kishi – notanish – g'ayir – ag'yor", "hiyla – nayrang – makr – dasisa", and "kechirim – uzr – afv" using conceptual and frame-based approaches. Through componential, contextual, and cognitive analysis, semantic and functional differences among synonyms are identified. The results demonstrate that synonyms are organized in human cognition as elements of a conceptual system. Furthermore, their hierarchical, network, and frame-based structures are substantiated.

Keywords: synonymy, cognitive linguistics, concept, frame, semantic network, prototype, lexical meaning.

Kirish. So'nggi yillarda tilshunoslikda kognitiv yondashuvning ahamiyati sezilarli darajada ortib, til birliklarini inson tafakkuri bilan uzviy bog'liq holda o'rganish tendensiyasi kuchaydi. Kognitiv lingvistika tilni faqat kommunikativ vosita sifatida emas, balki bilimlarni tashkil etish, saqlash va uzatish tizimi sifatida talqin qiladi. [2.53] Shu nuqtai nazardan, sinonimiya hodisasini ham faqat an'anaviy semantik yondashuv bilan cheklab bo'lmaydi, balki uni kognitiv modellashtirish asosida o'rganish zarur bo'ladi. Sinonim qatorlar bir ma'no maydoniga mansub bo'lsa-da, ular inson ongida turli konseptual tuzilmalar bilan bog'lanadi. Bu esa sinonimlar o'rtasidagi farqlarni yanada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. [1.76]

Mazkur tadqiqotda "advokat – oqlovchi – himoyachi", "begona – yot – o'zga – birov – kishi – notanish – g'ayir – ag'yor", "hiyla – nayrang – makr – dasisa", "kechirim –

uzr – afv” kabi sinonim qatorlar o‘rganish ob‘ekti sifatida tanlandi. Ushbu birliklar turli semantik maydonlarga mansub bo‘lib, ular orqali ijtimoiy, psixologik va axloqiy konseptlar ifodalanadi. Har bir sinonim ma‘lum bir tajriba, baholash va madaniy model asosida shakllanadi. Shu sababli ular inson tafakkurida turlicha idrok etiladi.

Sinonimlarni o‘rganishda komponent tahlil usuli muhim o‘rin tutadi, chunki u so‘z ma‘nosining tarkibiy qismlarini aniqlash imkonini beradi. Biroq ushbu usul har doim ham ma‘no farqlarining kognitiv asoslarini to‘liq ochib bera olmaydi. Shu bois kognitiv modellash yondashuvi qo‘llaniladi. Bu yondashuv til birliklarini freym, konsept va semantik tarmoq kabi tushunchalar orqali izohlaydi. [5.16] Ayniqsa, murakkab ma‘no tizimiga ega bo‘lgan sinonim qatorlarda bu usul samarali hisoblanadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi sinonim qatorlarda ma‘noning qanday kognitiv modellar asosida tashkil topishini aniqlashdan iborat. Shu bilan birga, har bir sinonimning konseptual mazmuni va funksional xususiyatlari ham tahlil qilinadi. Natijada sinonimiya hodisasining chuqurroq qatlamlari ochib beriladi. Bu esa o‘zbek tilining leksik tizimini yangi ilmiy nuqtai nazardan talqin qilish imkonini yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Sinonimiya va leksik-semantik tizimni o‘rganish tilshunoslikda uzoq tarixga ega bo‘lib, bu boradagi ilmiy qarashlar turli yondashuvlar asosida shakllangan. O‘zbek tilshunosligida sinonimiya hodisasi, avvalo, semasiologik va leksik-semantik nuqtai nazardan tadqiq etilgan. Jumladan, M. Mirtojievning ishlari o‘zbek tilining semantik tuzilishini tizimli o‘rganishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. U leksik ma‘noning komponent tahlili va semantik strukturasi yoritib, sinonimlarning ichki ma‘no farqlarini aniqlash imkonini bergan.

Shuningdek, Sh. Safarov kognitiv tilshunoslik yo‘nalishida olib borgan tadqiqotlarida til birliklarini inson tafakkuri bilan bog‘liq holda talqin etish zarurligini ta‘kidlaydi. Uning qarashlariga ko‘ra, til faqat kommunikativ tizim emas, balki konseptual bilimlarni aks ettiruvchi kognitiv tuzilma sifatida ham amal qiladi. Bu yondashuv sinonimlarni faqat ma‘no jihatdan emas, balki konseptual darajada ham o‘rganish zarurligini asoslaydi.

Sinonimlarni tizimli o‘rganishda izohli lug‘atlar, xususan “O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati” ham muhim empirik manba hisoblanadi. Ushbu lug‘at sinonim birliklarning semantik farqlanishi, uslubiy xususiyatlari hamda qo‘llanish doirasi haqida batafsil ma‘lumot beradi va amaliy tahlillar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kognitiv lingvistika doirasida sinonimiya hodisasini tushuntirishda xorijiy olimlarning ishlari ham muhim ahamiyatga ega. L. Talmy semantik tizimni konseptual strukturalar bilan bog‘lab, ma‘noning kognitiv asoslarini yoritadi. Uning “kognitiv semantika” konsepsiyasi til birliklarining mental model asosida shakllanishini ko‘rsatadi.

C.Fillmore tomonidan ishlab chiqilgan freym semantikasi nazariyasi esa sinonimlarni muayyan vaziyat va bilim strukturalari (frame) bilan bog‘liq holda o‘rganish

imkonini beradi. Bu yondashuvga ko'ra, har bir leksik birlik ma'lum "vaziyat modeli" ichida faollashadi va shu orqali o'z semantik qiymatini oladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda sinonim qatorlarda ma'noni kognitiv modellash asosida tahlil qilish uchun bir nechta ilmiy metodlar kompleks tarzda qo'llanildi. Avvalo, konseptual tahlil usuli asosiy metod sifatida tanlandi, chunki u sinonimlarning umumiy ma'no markazini aniqlash imkonini beradi. [4.253] Ushbu usul orqali har bir sinonim qatorning markaziy konsepti belgilandi. Masalan, "advokat – oqlovchi – himoyachi" qatori "himoya" konsepti asosida birlashtirildi. Shuningdek, komponent tahlil usuli qo'llanilib, har bir so'zning semantik tarkibi alohida ajratib ko'rsatildi. Bu usul sinonimlar o'rtasidagi minimal farqlarni aniqlashga yordam berdi. Har bir birlikning asosiy va qo'shimcha semalari belgilandi. Bu esa ularning ma'no tuzilmasini aniqlashtirish imkonini berdi.

Tadqiqotda freym tahlil usuliga alohida e'tibor qaratildi. Bu usul orqali sinonimlar muayyan vaziyat modeli doirasida o'rganildi. Har bir sinonim ma'lum rollar, ishtirokchilar va baholash elementlari bilan bog'landi. Masalan, "kechirim – uzr – afv" qatori axloqiy freym asosida tahlil qilindi. Semantik tarmoq modeli yordamida sinonimlar o'zaro bog'langan tizim sifatida ko'rib chiqildi. Bu yondashuv markaziy va periferik birliklarni aniqlash imkonini berdi. Har bir sinonimning tizimdagi o'rni belgilandi. Bu esa ularning ierarxik tuzilishini ko'rsatdi. Prototip nazariyasi asosida sinonim qatorlarda asosiy va ikkilamchi birliklar ajratildi. Markaziy birlik prototip sifatida belgilandi. Qolgan birliklar esa periferik variantlar sifatida talqin qilindi. Bu usul orqali ma'no darajalanishi aniqlandi.

Shuningdek, kontekstual tahlil yordamida sinonimlarning real nutqdagi qo'llanilishi o'rganildi. Bunda badiiy va publitsistik matnlardan foydalanildi. Har bir so'zning turli kontekstlardagi funksiyasi tahlil qilindi. Natijada qo'llangan metodlar majmuasi sinonim qatorlarni har tomonlama, ya'ni semantik va kognitiv jihatdan chuqur o'rganish imkonini berdi.

Tahlillar va natijalar. Tadqiqot natijalari sinonim qatorlarning kognitiv jihatdan murakkab va ko'p qatlamli tuzilishga ega ekanini ko'rsatdi. Avvalo, sinonimlar inson ongida alohida birliklar sifatida emas, balki o'zaro bog'langan konseptlar tizimi sifatida mavjud bo'lishi aniqlandi. Bu tizimda ayrim birliklar markaziy o'rinni egallaydi, boshqalari esa periferik pozitsiyada joylashadi. [6.26] Shuningdek, har bir sinonim muayyan kognitiv model bilan bog'liq holda faollashishi kuzatildi. Masalan, "Advokat – oqlovchi – himoyachi" qatori [3.24] "himoya qilish" konsepti asosida shakllanishi aniqlandi. Ushbu qator ichida "himoyachi" eng umumiy va neytral birlik sifatida namoyon bo'ldi. U keng kontekstda qo'llanilishi bilan ajralib turadi. "Advokat" esa aniq institutsional va huquqiy faoliyat bilan bog'liq modelni ifodalaydi. Bu birlik professional faoliyatni anglatadi. "Oqlovchi" esa natijaga yo'naltirilgan harakatni bildiradi. U ko'proq jarayon emas, balki yakuniy natijani ifodalaydi.

“Begona – yot – o‘zga – birov – kishi – notanish – g‘ayir – ag‘yor” qatori [3.111] ijtimoiy identifikatsiya modeli asosida tashkil topgani kuzatildi. Bu qator insonning “o‘z” va “boshqa”ni ajratish mexanizmi bilan bog‘liq. “Begona” markaziy konsept sifatida xizmat qiladi. U umumiy begonalik holatini bildiradi. “Notanish” esa bilmaslikka asoslangan kognitiv modelni ifodalaydi. Bu yerda bilim yetishmasligi asosiy omil hisoblanadi. “Yot” esa hissiy va psixologik uzoqlikni anglatadi. Bu birlikda emotsional komponent kuchli. “O‘zga” neytralroq bo‘lib, oddiy farqlashni bildiradi. “Birov” va “kishi” esa umumlashtiruvchi va noaniq referensiyani ifodalaydi. “G‘ayir” va “ag‘yor” birliklari esa tarixiy-badiiy kontekstga xosdir. Ular kuchli salbiy baholashni o‘z ichiga oladi.

“Hiyla – nayrang – makr – dasisa” qatori [3.234] strategik tafakkur modeli bilan bog‘liq ekanligi aniqlandi. Bu qator insonning ongli harakatlarini aks ettiradi. “Hiyla” umumiy usulni bildiruvchi markaziy birlik hisoblanadi. U keng va neytralroq ma’noga ega. “Nayrang” esa konkret usul va harakatni ifodalaydi. Bu birlik amaliy faoliyat bilan bog‘liq. “Makr” yashirin niyat va ongli rejalashtirishni ko‘rsatadi. Bu yerda salbiy baho kuchliroq. “Dasisa” esa murakkab va ko‘p bosqichli fitna modelini anglatadi. U eng yuqori darajadagi murakkablikni ifodalaydi.

“Kechirim – uzr – afv” qatori [3.317] axloqiy freym asosida shakllanganligi aniqlandi. Bu qator insoniy munosabatlar bilan bog‘liq. “Kechirim” umumiy va universal tushuncha sifatida namoyon bo‘ldi. U keng qo‘llaniladi. “Uzr” sabab va izoh bilan bog‘liq modelni ifodalaydi. Bu yerda sababiylik muhim rol o‘ynaydi. “Afv” esa rasmiy va yuqori darajadagi ijtimoiy kechirishni bildiradi. U ko‘proq rasmiy nutqda qo‘llanadi.

Umuman olganda, natijalar sinonim qatorlar faqat semantik jihatdan emas, balki kognitiv modellar asosida ham farqlanishini ko‘rsatdi. Bu esa ularni chuqurroq o‘rganish zarurligini tasdiqlaydi.

Olingan natijalar sinonim qatorlarni kognitiv modellash asosida o‘rganish ularning ichki tuzilishini yanada chuqurroq ochib berishini ko‘rsatdi. An’anaviy semantik yondashuvda sinonimlar faqat ma’no yaqinligi asosida tavsiflanadi. Biroq bu yondashuv ularning barcha xususiyatlarini to‘liq qamrab olmaydi. Kognitiv yondashuv esa sinonimlar ortida turli konseptual modellarning mavjudligini aniqlash imkonini beradi. Bu esa sinonimlar o‘rtasidagi farqlarni yanada aniqroq tushuntiradi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, har bir sinonim muayyan kognitiv freym doirasida faoliyat ko‘rsatadi. Bu freym ma’lum vaziyat, ishtirokchilar va baholash elementlarini o‘z ichiga oladi. Shuning uchun sinonimlar bir xil vaziyatda turlicha qo‘llanadi. Masalan, “advokat” tushunchasi institutsional bilim bilan bog‘liq freymda faoliyat ko‘rsatadi. U huquqiy tizim bilan chambarchas bog‘liq. “Himoyachi” esa umumiyroq va kengroq tajribaga asoslangan modelga ega. Bu birlik kundalik nutqda ham faol qo‘llanadi. “Oqlovchi” esa natijaga yo‘naltirilgan harakatni bildiradi. Bu esa uning semantik jihatdan torroq ekanini ko‘rsatadi.

“Begona” qatori esa ijtimoiy va psixologik identifikatsiya modeli bilan bog‘liq ekanligi bilan ahamiyatlidir. Bu yerda insonning “o‘z” va “boshqa”ni ajratish mexanizmi asosiy rol o‘ynaydi. “Begona” umumiy konsept sifatida xizmat qiladi. “Notanish” bilmaslik asosida shakllangan modelni ifodalaydi. “Yot” esa hissiy uzoqlikni bildiradi. Bu birlikda emotsional komponent kuchli. “O‘zga” esa neytralroq farqlashni anglatadi. “Ag‘yor” va “g‘ayir” birliklari esa kuchli salbiy bahoni ifodalaydi. Ular ko‘proq badiiy matnlarda uchraydi. Bu esa sinonimlarning stilistik jihatdan ham farqlanishini ko‘rsatadi.

“Aldov”ga oid sinonimlar esa strategik tafakkur bilan bog‘liq murakkab kognitiv modellarga ega. “Hiyla” umumiy strategiyani bildiradi. Bu birlik keng qo‘llanadi. “Nayrang” konkret usulni anglatadi. Bu esa uning amaliy xarakterini ko‘rsatadi. “Makr” yashirin niyat bilan bog‘liq. Bu yerda ongli rejalashtirish muhim rol o‘ynaydi. “Dasisa” esa murakkab va ko‘p bosqichli harakatni ifodalaydi. Bu birlik eng yuqori darajadagi strategiyani bildiradi. Bu holat sinonimlar orasida ierarxik munosabat mavjudligini ko‘rsatadi.

“Kechirim” qatori esa axloqiy va madaniy model bilan bog‘liq. Bu yerda ijtimoiy qadriyatlar muhim rol o‘ynaydi. “Kechirim” umumiy tushuncha hisoblanadi. “Uzr” sabab bilan bog‘liq modelni ifodalaydi. “Afv” esa rasmiy va yuqori darajadagi kechirishni bildiradi. Bu birlik davlat yoki ijtimoiy institutlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bu esa sinonimlarning ijtimoiy funksiyasini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, sinonimlarni kognitiv nuqtai nazardan tahlil qilish ularning haqiqiy mohiyatini chuqurroq anglashga imkon beradi. Bu yondashuv tilshunoslikda yangi ilmiy istiqbollarni ochadi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot sinonim qatorlarni kognitiv modellash asosida o‘rganish ularning ichki tuzilishini chuqurroq anglash imkonini berishini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari sinonimlar faqat ma‘no yaqinligi asosida emas, balki konseptual tizim asosida ham farqlanishini tasdiqladi. Har bir sinonim inson tafakkurida alohida model bilan bog‘liq holda shakllanishi aniqlandi. Bu esa sinonimiya hodisasini yangicha talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Kognitiv yondashuv orqali sinonim qatorlarning ierarxik va tarmoqli tuzilishga ega ekani aniqlandi. Markaziy birliklar umumiy konseptni ifodalasa, periferik birliklar uning turli variantlarini aks ettiradi. Bu holat sinonimlar o‘rtasidagi munosabatlarni tizimli ravishda tushuntirish imkonini berdi. Tadqiqot davomida freym modeli sinonimlarning vaziyatga bog‘liq holda faollashishini ko‘rsatdi. Har bir sinonim ma‘lum kontekstda turli kognitiv rollarni bajaradi. Bu esa ularning funksional xususiyatlarini belgilaydi. Shuningdek, sinonimlarning ekspressiv va baholovchi xususiyatlari ham kognitiv model bilan bog‘liq ekani aniqlandi. Ayrim birliklar kuchli emotsional ta’sirga ega bo‘lsa, boshqalari neytral xarakterda qoladi. Bu esa nutqda so‘z tanlash jarayonining murakkabligini ko‘rsatadi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, sinonimlarni faqat lug'aviy birlik sifatida emas, balki tafakkur modeli sifatida o'rganish zarur. Bu yondashuv tilning ichki mexanizmini yanada chuqurroq ochib beradi. Kelgusida sinonimiya hodisasini kognitiv va lingvomadaniy yondashuvlar asosida o'rganish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi. Bu esa o'zbek tilshunosligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Фан, 2010. – 288 б.
2. Сафаров Ш. Когнитив Тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, – 2006. – 92 б.
3. O'zbek tili sinonimlarining katta izohli lug'ati. 1-jild. – Toshkent, 2022. – 488 b.
4. Leonard Talmy. Toward a Cognitive Semantics. Vol. 1. – Cambridge: MIT Press, 2000. – 565 p.
5. Charles Fillmore. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. – Seoul: Hanshin Publishing, 1982. – P. 111–137.
6. Eleanor Rosch. Principles of Categorization // Cognition and Categorization. – Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1978. – P. 27–48.

